

התפתחויות דמוגרפיות בעולם היהודי – תחזיות והשלכות

מבוא לקובץ ניירות עמדה
מוגש על ידי הסוכנות היהודית לישראל
לכנס הרצליה, 2002

מאת: ד"ר עירית קינן

ד"ר עירית קינן היא מנהלת היחידה למחקר ותכנון אסטרטגי, הסוכנות היהודית לישראל

מחקרי הדמוגרפיה היהודית בשנים האחרונות מצביעים על התפתחויות דיאלקטיות מרתקות, וברובן ייחודיות לעם היהודי. חלק מהתפתחויות אלה מביא לידי ביטוי את התגשמותה של השאיפה הציונית לריכוז הולך וגדל של העם היהודי במולדתו ישראל, ולהיותה של זו מקלט בטוח לכל יהודי במצוקה באשר הוא. חלקן האחר, מעורר בנו דאגה להמשכותו של העם היהודי בתפוצות.

מחקרים דמוגרפיים רוויים בסוגיות מתודיות מורכבות, ובין החוקרים ישנם חילוקי דעות על השיטה, על ההגדרות ומכאן גם על התוצאות. בחמ"ע למשל נעות ההערכות על מספר היהודים ב-2002 בין כ-450,000 יהודים שמוגדרים כ"אוכלוסייה יהודית גרעינית", או "ליבה"¹, לבין כ-1,300,000 יהודים במעגל הרחב של זכאי עלייה על פי חוק השבות², (ויש אף הערכות גבוהות יותר). במעגל אמצעי בין הערכות אלה, נכללים יהודים מאוכלוסיית הליבה ובני ביתם הלא היהודיים, והיא עומדת כיום בחמ"ע על 864,000³. בארה"ב מורה הסקר האחרון על 5.3 מליון יהודים המשתייכים ל"ליבה". הכללתם של זכאי עלייה על פי חוק השבות, עשויה להכפיל את מספרם. חילוקי הדעות ביחס למספרים ולהגדרות משקפים לא פעם לא רק חילוקי דעות מדעיים, אלא גם נטיות לב אידיאולוגיות. אך בדרך כלל, על אף חילוקי הדעות, ישנה התאמה בתפיסת המגמות והתהליכים. ניתן לומר, שישנה הסכמה בסיסית בין החוקרים באשר למספר עובדות: העם היהודי אינו גדל ואף קטן; ישנה נשירה והתנתקות מהעם היהודי בקרב בנות ובנים של מי שנישאו ללא יהודים; הולכים ונוצרים שני מרכזים יהודיים גדולים: בישראל ובארה"ב.

הקובץ שלפניכם מכיל ארבעה ניירות עמדה שמנסים לתת תמונה רחבה ככל האפשר לגבי התהליכים הדמוגרפיים והשלכותיהם בעולם היהודי בכלל (המאמר הראשון והראשי של פרופ' סרג'יו דלה-פרגולה), תוך הפניית זרקור מיוחד להתפתחויות בארה"ב (מאמרו של פרופ' של סטיבן מרטין כהן), באוקראינה (מאמרו של ד"ר זאב חנין), וברוסיה (תמצית ממאמרם של פרופ' ואלרי צ'רוויאקוב, פרופ' צבי גיטלמן, ופרופ' ולדימיר צ'רוויאקוב, גיטלמן ושפירא). לצערנו, חסרים לנו נתונים מחקרניים עדכניים: הפרסום המלא של תוצאות הסקר בארה"ב נדחה למועד בלתי ידוע, ובחמ"ע יתקבלו תוצאות מפקד האוכלוסין שנערך בחודשים האחרונים ברוסיה, באוקראינה ובבילורוסיה רק במהלך שנת 2003.

יחד עם זאת, הנתונים הקיימים מספיקים בהחלט בכדי לתת תמונה אמינה שמאששת את דעותיהם של החוקרים.

*

¹ core Jews, ההגדרה המקובלת מתייחסת למי שמגדירים עצמם כיהודים, ולמי שהם בנים ליהודים גם אם אינם מגדירים עצמם יהודים אך לא קיבלו על עצמם דת אחרת. המספר 450,000 מוערך על ידי פרופ' דלה-פרגולה.
² על פי חוק השבות זכאים לעלות גם מי שהם נכדים לסב או סבתא יהודים, גם אם אינם חיים איתם באותו בית, וגם בני זוגם הלא יהודים.
³ פרופ' דלה-פרגולה.

מבט לאחור מראה כי מאז השואה, גדל מספר היהודים בעולם ב-1.9 מיליון נפש בלבד, והוא עומד כיום על כ-12.9 מיליון. בחינה של שלושים השנים האחרונות מגלה גידול של שני אחוזים בלבד, לעומת גידול של 60% בכלל אוכלוסיית העולם(!). בצד נתונים אלה, מתרבים הנתונים על התבוללות ועל מספר גדל והולך של נישואים בין יהודים ללא יהודים, שגורר בעקבותיו נשירה גוברת והולכת מן הזהות הקולקטיבית של העם היהודי.

בנוסף, חלו שינויים דרמטיים באופן פיזורו של העם היהודי בעולם: בתריסר השנים האחרונות הגיעו לישראל קרוב למיליון יהודים מחמ"ע, וכ-45,000 עולים מאתיופיה. המשבר הכלכלי החמור בארגנטינה, הוליד עלייה גוברת והולכת גם משם: כ-6000 יהודים בשנת 2002, ועל פי התחזיות כמספר הזה לפחות בשנת 2003.

עלייה גדולה זו מגשימה את חזון היותה של ישראל מקלט לכל יהודי הזקוק לכך. באותו זמן היא מחזקת את תהליך הפיכתה ההדרגתית של ישראל למרכז היהודי הגדול ביותר בעולם: מאז הקמת המדינה גדלה האוכלוסייה היהודית בישראל פי 8, ובמהלך 30 השנים האחרונות כמעט והכפילה את עצמה (גידול של כ-94% בין שנות ה-70 לשנת 2002)⁴. בתהליך מקביל משתנה כלל המבנה הדמוגרפי של העם היהודי. באתיופיה, למשל, לא קיימת עוד קהילה יהודית⁵. בחמ"ע, התרוקנה הפריפריה מיהודים ונראה כי בתוך מספר שנים יישאר קהילות יהודיות משמעותיות רק במספר מצומצם של ערים גדולות. כתוצאה מתהליכים נוספים, ובהם הגירה לארצות אחרות, אחוז ילודה נמוך לעומת אחוז תמותה גבוה, ואחוזים גבוהים במיוחד של נישואים בין יהודים ללא יהודים, הקהילה היהודית בחמ"ע הולכת וקטנה בשיעור של כ-10% בכל שנה.

למעשה, הולכים ומתהווים בעולם היהודי שני מרכזים עיקריים: ישראל (5.1 מיליון) וארה"ב (5.3 מיליון)⁶, שיחד מהווים 81% ממספר היהודים בעולם (על-פי הגדרת אוכלוסיית הליבה). זאת, לעומת כמיליון וחצי יהודים באירופה בכלל (כולל חמ"ע).

"היה יהודי באוהלך ואדם בצאתך" – השתלבות והישרדות

המחקרים מצביעים על תופעה נוספת, דיאלקטית בעיקרה, אשר מעוררת דאגה של ממש להמשכיותו של העם היהודי בתפוצות: דווקא התגשמות שאיפתם של היהודים להיות אזרחים שווי זכויות בארצות שבהן הם חיים, הופכת לסכנה הגדולה ביותר להמשכיותו של העם היהודי. בארה"ב מסתמן בעשור האחרון תהליך של קיטון האוכלוסייה היהודית, בעיקר בשל אחוז ילודה נמוך ואחוז גבוה של נישואים בין יהודים ללא יהודים, כאשר פחות ופחות מבני הדור הבא של זוגות אלה שומרים על זהותם היהודית, גם אם החלקית. אמנם קיימים חילוקי דעות בין החוקרים על אחוז הנישואים בין יהודים ללא יהודים (דלה-פרגולה קובע כי מדובר ב-50%; סטיבן מרטין כהן נוקב במספר 40%);

⁴ ר' להלן במאמרו של פרופ' סרג'יו דלה-פרגולה

⁵ באתיופיה נותרו אלפים בודדים של יהודים, רובם המכריע בני הפלאשמורה, אשר טרם נתבררה סוגיית הגדרתם כיהודים על פי חוק השבות.

⁶ על פי תוצאות ראשונות של הסקר האחרון אשר תוצאות ראשונות וחלקיות שלו פורסמו באוקטובר 2002.

אך ישנה הסכמה על כך שמדובר באחוזים גבוהים וכי התופעה נמצאת במגמת עלייה. הפרשנות לנתונים המספריים חושפת חילוקי דעות מורכבים. יש מי שרואה במגמת הנישואים הבין-דתיים תהליך מסוכן שיביא לקיטון דרסטי במספר היהודים בארה"ב בפרט ובעולם היהודי בכלל. אחרים, ובהם סטיבן מרטין כהן, למשל, מאמינים ביכולתו של גרעין יהודי חזק, גם אם קטן יחסית, לשמור על לכידותה של הקהילה היהודית בארה"ב. לדעתו, השינויים החלים בעומק ובאינטנסיביות של הקשר לקהילה ולזהות היהודית מאפשרים להציע דרכים חדשות של זהות יהודית אשר מתאימות את עצמן לשינויי התקופה. אך גם כהן מסכים כי יהודי ארה"ב נקרעים בין שתי שאיפות מנוגדות: השתלבות בחברה הלא היהודית שמסביבם והתקבלות על ידה, מצד אחד, והישרדות יהודית כקבוצה, מצד שני.

ואכן, באופן דיאלקטי, תהליך ההשתלבות בחברה הכללית, שכיום מעורר בנו דאגה, אינו אלא התגשמות שאיפתם של היהודים במשך דורות רבים. למעשה, משקף התהליך את הצלחתו של העם היהודי ואת ניצחונו – למרות ולאחר השואה - במאבק על האמנציפציה ועל העיקרון שיהדותו של האדם היא עניינו הפרטי ועליה להיות בלתי רלבנטית לקשריו עם החברה הלא יהודית שמסביבו ולהתקבלותו על ידה.

גם בחמ"ע מציינים החוקרים את שאלות הזהות והלכידות למול השתלבות בחברה הכללית והתבוללות כניצבות במרכז סדר היום היהודי. צ'רוויאקוב, גיטלמן ושפירא מציינים כי השינויים הגדולים שחלו בעשור האחרון בקרב יהודי רוסיה, אינם אלא אספקטים שונים של תהליך מרכזי אחד: חיפוש אחר זהות יהודית שאבדה לדורות שחיו תחת השלטון הקומוניסטי, מצד אחד, והתבוללות והתערות תרבותית וחברתית בסביבה הלא יהודית עד כדי כרסום בזהות ובאתניות היהודית, מצד שני.

חנין מציין כי מספרם של יהודי אוקראינה ירד באופן דרסטי בעשור האחרון, כתוצאה מעלייה לישראל, הגירה לארצות אחרות, ויחס של 1:13 בין מיתות ללידות. יחד עם זאת, ד"ר חנין אופטימי ביחס להיוותותה של קהילה יהודית באוקראינה, אשר תעמוד לדעתו בתוך מספר שנים על כ-120,000 יהודים מאוכלוסיית הליבה (ועל כ-300,000 יהודים במעגל הרחב של זכאי העלייה). הבסיס להערכתו זו נשען גם הוא על שאלת הזהות היהודית. לדעתו, ההתעוררות שחלה בזהות היהודית של יהודי אוקראינה, כמו גם דרישה עולה לשירותי הקהילה היהודית כמוקד קולקטיבי תומך, היא זו שתשמור על קיומה של הקהילה להבא, אם גם במספרים נמוכים יחסית.

ישראל כמרכז

סוגיית הזהות מקבלת אופי שונה בישראל, בה הרוב היהודי צריך להגדיר לעצמו את האופן בו יישמר אופייה של המדינה כיהודית מבחינת זהותה התרבותית; ודמוקרטיה מבחינת זהותה האזרחית והפוליטית⁷. יחד עם זאת, ולמרות הרוב היהודי הברור הקיים בישראל, מעמתים זרמי העלייה הגדולים את ישראל גם עם שאלות מורכבות של זהות בקרב האוכלוסייה היהודית עצמה.

⁷ סרג'יו דלה-פרגולה

סוגיות מרכזיות על סדר היום של המנהיגות היהודית

בפני המנהיגות של העולם היהודי עומדות שאלות כבדות משקל על תפקידה כלפי דורות העתיד של העם היהודי: בראש ובראשונה בולטות סוגיית הזהות וההמשכיות היהודית כאתגר המרכזי ביותר שעומד לפתחו של העם היהודי במאה ה-21.

אל אלה מצטרפות שאלות מורכבות לא פחות באשר למחויבותה של המנהיגות למניעת נשירתם של צעירים מן העם היהודי; באשר לצעדים שניתן לנקוט בכדי לעצור את התהליך; סוגיית מהותה ותוכנה של הזהות היהודית וכיצד אנו יכולים לעשותה רלבנטית לחייהם של היהודים בישראל ובתפוצות; ושאלת משמעותה ושמירתה של היהדות כאומה (Jewish peoplehood) בעידן של חברות פתוחות, דמוקרטיות ופלורליסטיות.

בתוך כל אלה בולטת הסוגייה על תפקידה של ישראל ומרכזיותה בזהות הלאומית ובחיי הלאומיים של העם היהודי. האם תהיה ישראל מוקד הזדהות שיחזק וישמר את הזהות היהודית של הדורות הבאים של העם היהודי?

שאלה זו קשורה בטבורה גם באופי היחסים שיתפתחו בין ישראל לבין המרכז היהודי העיקרי השני - יהדות ארה"ב. מחויבותם ההדדית של שני מרכזים אלה זה לזה והאופן בו יראו את מחויבותם ל-21 האחוזים של היהודים החיים בשאר העולם, תשפיע השפעה מכרעת על כיווני ההתפתחות של העם היהודי בעשורים הקרובים.